

Małgorzata Madej

Adaptacja religijnych zapożyczeń w hausańskich przekładach *Pisma Świętego*

Potrzeba tłumaczeń *Pisma Świętego* na nowe języki wydaje się oczywista. Język jest wytworem ludzi, których kultura, idee, rozumienie świata i środowisko życia podlegają przekształceniom i rozwojowi – dlatego, aby sprostać nowym okolicznościom, także język musi się rozwijać. Najbardziej widoczne zmiany można dostrzec na jego poziomie leksykalnym. Wraz z pojawianiem się nowych sprzętów, odkrywaniem technologii czy zjawisk język wzbogaca się o nowe wyrazy. Jednocześnie pewne rzeczy czy pojęcia wychodzą z użytku codziennego, a ich nazwy otrzymują status archaizmów.

Współcześnie kolejne tłumaczenia Biblii powstają zazwyczaj w niewielkim odstępnie czasu, a najczęstszym powodem ich powstania są zmiany leksykalne w języku lub dążenie do lepszego oddania pojęć i terminów biblijnych użytych we wcześniejszych tłumaczeniach. Dobór odpowiedniej leksyki przy konstruowaniu danego terminu biblijnego nierzadko sprawia tłumaczom problemy. Zazwyczaj wykorzystują oni trzy strategie – 1) użycie słowa z rodzimej leksyki, ale nieoddającego w pełni tłumaczonego terminu, 2) użycie zapożyczenia lub 3) całkowite ominięcie danego słowa, jeżeli nie wpływa to na rozumienie tekstu. W niniejszej pracy zajmę się zapożyczeniami w dwóch hausańskich przekładach *Pisma Świętego*. Interesować mnie będzie to, jak na przestrzeni niepełnych 50 lat przekształciły się wyrazy religijne w języku hausa; czy tłumacze skorzystali z tych samych, czy z innych strategii oddania terminów religijnych i czy wystarczyło pół wieku na adaptację zapożyczeń do reguł fonologicznych i gramatycznych obowiązujących w tym języku.

Swoje badanie ograniczę do dwóch tłumaczeń *Pisma Świętego* na język hausa, który jest językiem macierzystym w północnej Nigerii

i w południowym Nigrze oraz jest używany jako język komunikowania międzyetnicznego w zachodniej Afryce. Wspomniane dwa przekłady są jedynymi całościowymi tłumaczeniami na ten język. Pierwsze zostało dokonane przez misjonarza, G.P. Bargery'ego i było wydane 1932 roku pod nazwą *Littafi mai-tsarki*¹ (dalej jako: LMT'32). Drugi pełny przekład *Pisma Świętego*² (dalej jako: LMT'79) został wydany 1979 roku przez Nigeryjskie Towarzystwo Biblijne, a jego tłumaczeniem zajęła się grupa rodzimych naukowców, w tym specjalistów od języków oryginału³.

Omówię zapożyczenia odnoszące się jedynie do słownictwa religijnego czy też teologicznego (np. *Chrystus*, *Pascha*) i historyczno-kulturowego (np. *mirra*, *denar*) z *Nowego Testamentu*. Pomijam *Stary Testament* i większość nazw własnych⁴ ze względu na fakt, że ich opracowanie wymagałoby objętości wykraczającej poza ramy artykułu.

Strategie przy tłumaczeniu słownictwa religijnego

W hausańskich tłumaczeniach terminów religijnych można zauważyć wspomniane powyżej trzy strategie radzenia sobie z przekładem nieznanymi dla Hausańczyków terminów związanych z religią czy kulturą biblijną. Pierwszym rozwiązaniem jest znalezienie w rodzimej leksyce podobnego wyrazu, który oddawałby jak najlepiej biblijne znaczenie. Tłumaczenia LMT'32 i LMT'79 są zgodne co do przykładów takich terminów, jak: *Ubangiji* 'Pan', co dosłownie możemy przetłumaczyć jako 'gospodarz', *Ruhu mai Tsarki* 'Duch Święty' (dosł. 'Duch posiadający świętość'), *abu mai sa maye* 'sycera' (dosł. 'rzecz powodująca upicie się').

¹ *Littafi mai-tsarki*, tłum. G. P. Bargery, b.m., 1932.

² *Littafi mai tsarki da duk Afokirifa*, b.m., 1979.

³ Szerzej o tłumaczeniach zob.: N. Pawlak, *Kryteria doskonalenia przekładu. Co znaczą kolejne przekłady Biblii na języki afrykańskie?*, w: *Między przekładem biblijnym a rodzimą teologią. Wybrane problemy przekładów biblijnych i teologii afrykańskiej*, red. A. Halemba, J. Rózański, Warszawa 2003, s. 10–31.

⁴ Pomijam nazwy geograficzne, większość imion (z wyjątkiem *Szatan*, *Belzebub*, *diabeł*). Analizie poddaję niektóre etnonimy, takie jak *Żyd* czy *Lewita*, gdyż mają one także swoje teologiczne znaczenie, np. Lewici zajmują szczególne miejsce w kulcie świątynnym.

Kolejną strategią jest użycie zapożyczenia. Kwestia zapożyczeń nie jest jednak prosta, ponieważ czasami trudno ustalić, z jakiego języka dane zapożyczenie pochodzi. Na przykład użyty w LMT'79 *Ibilis* 'diabeł', który oryginalnie pochodzi od greckiego *diablos*, do hausa został zaczerpnięty z terminologii muzułmańskiej za pośrednictwem języka arabskiego. Podobnie trudne do określenia jest pochodzenie leksemu *baftisma* (LMT'79) czy *baptisma* (LMT'32) 'chrzest' – nie wiadomo, czy pochodzi od angielskiego wyrazu *baptism*, który został zapożyczony z greki, czy też może jest to bezpośrednio zapożyczenie z oryginału *Nowego Testamentu*. Kwestia ta wymaga jednak osobnego rozpatrzenia. W niniejszym artykule przyjmę podział biblijnych zapożyczeń na: 1) pochodzące z języka arabskiego oraz 2) zapożyczenia grecko-angielskie.

Zanim przejdę do konkretnych przykładów, muszę wspomnieć o tym, jakie znaczenie w języku hausa odgrywają zapożyczenia. Język arabski oddziaływał na hausa, głównie na jego leksykon, przez setki lat i był to wpływ na tyle istotny, że według obliczeń zapożyczenia z arabskiego stanowią 30% słownictwa języka hausa⁵. Oczywisty wydaje się związek między umacnianiem się islamu wśród społeczności Hausa a przyjęciem terminologii religijnej (np. *àlwàlaa* 'ablucja'). Z semantycznego punktu widzenia pożyczki arabskie nie ograniczają się jednak tylko do słownictwa religijnego, ale obejmują także takie obszary tematyczne, jak wojna (np. *arwaa* 'siła paraliżująca terrorem, którą może posiadać m. in. wojownik), jeździectwo (np. *sirdii* 'siodło'), rządy (np. *mulcii* 'władza, rząd, siła'), prawo (np. *àlkaalii* 'sędzia'), matematyka (w tym liczby)⁶.

Stąd też nie powinno dziwić to, że w hausańskim *Piśmie Świętym* spotkamy tak wiele terminów religijnych pochodzących z języka arabskiego i używanych przez hausańskich muzułmanów. Oba przekłady Biblii są zgodne co do użycia arabskich zapożyczeń dla oddania takich słów, jak: *Allah* 'Bóg', *Attaura* (LMT'79) lub *Attaurat* (LMT'32) 'Prawo', *Annabi* 'Prorok', *zakka* 'dziesięcina', *sadaka* 'jałmużna', *mala'ika* (LMT'79) lub *malaika* (LMT'32) 'anioł', *ruwan inabi*

⁵ Por. H. Jungraithmayr, *Spontaneous and planned development of Hausa, a West African language*, w: *Language reform, history and future*, t. 2, red. I. Fodor, C. Hagège, Hamburg 1979, s. 171.

⁶ Por. P. Newman, *The Hausa Language. An Encyclopedic Reference Grammar*, New Haven, London 2000.

(LMT'79) lub *ruwan anab* (LMT'32) 'wino', *addu'a* 'modlitwa', *Ibilibis* (LMT'79) lub *Ibelis* (LMT'32) 'Diabeł'. Inne wyrazy – oba pochodzenia arabskiego – zostały użyte przy tłumaczeniu leksemu 'mirra', w LMT'32 spotkamy się z *jawul*, w LMT'79 natomiast – z *mur*⁷.

Od XIX wieku, kiedy Hausaland znalazł się pod wpływami brytyjskiej władzy kolonialnej, rozpoczęła się nowa era zewnętrznych kontaktów hausa, w wyniku których język ten został w dużym stopniu wzbogacony o zapożyczenia z angielskiego. Europejczycy wprowadzili wiele nowych dziedzin, które wpłynęły na rozwój języka. Nowe słownictwo powiązane było głównie z takimi dziedzinami, jak: szkolnictwo, oświata (np. *kòòs* ≤ ang. *course* 'kurs'), technika (np. *jànàretò* ≤ ang. *generator* 'generator, prądnica'), polityka (np. *kwamìnìs* ≤ ang. *communism* 'komunizm') czy gospodarka (np. *kàmfanì* ≤ ang. *company* 'kompania, firma'). Obecnie liczba słów zapożyczonych z języka angielskiego przewyższa liczbę zapożyczeń arabskich. Aktualne dane podają, że jest ich ponad 600⁸, jednak lista wyrazów zapożyczonych z języka angielskiego, będących w potocznym użyciu, ciągle wzrasta. Dla młodych wykształconych Nigeryjczyków język angielski stał się częścią codziennego życia i ma duży, choć nieuświadomiony wpływ na ich język macierzysty, zwłaszcza na poziomie wyrażania myśli. Pociąga to za sobą zmiany fonetyczne czy tonalne w rodzimym języku, a także zmiany w procesie myślowym, na przykład w szyku zdaniowym⁹.

Terminy religijne, które są specyficzne dla chrześcijaństwa, a nie znalazły swoich odpowiedników w zapożyczeniach z arabskiego, zostały zaczerpnięte z języka angielskiego lub za jego pośrednictwem z greckiego. Należą do nich takie pożyczki, jak: *Ikilisiya*, *iklisiya*¹⁰

⁷ Więcej o muzułmańskiej terminologii w przekładach Pisma Świętego na język hausa zob.: A. Michalak, *Adaptacja muzułmańskiej terminologii religijnej w hausańskich przekładach Biblii*, w: *Między przekładem biblijnym a rodzimą teologią. Wybrane problemy przekładów biblijnych i teologii afrykańskiej*, red. A. Halemba, J. Różański, Warszawa 2003, s. 33–39.

⁸ Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 313.

⁹ Por. A. H. M. Kirk-Greene, *The vocabulary and determinants of schoolboy slang in Northern Nigeria*, „Journal of African Languages” 1996, t. 5, z. 1, s. 26–30.

¹⁰ Termin ten czasami pisanej jest dużą, czasami małą literą, nie mogę jednak znaleźć odpowiedzi na pytanie, dlaczego tłumacze zastosowali takie rozróżnienie. Nic nie wskazuje na semantyczne zróżnicowanie leksemu. W polskich tłumaczeniach leksem *Kościół*, oznaczający zawsze wspólnotę

(LMT'79) lub *ekklesiya* (LMT'32) 'Kościół', *baftisma* (LMT'79) lub *baptisma* (LMT'32) 'chrzest', *Shaidan* (LMT'79) lub *Shaitan* (LMT'32) 'Szatan', *kerubobin* (LMT'79) lub *cherubim* (LMT'32) 'Cheruby', *Halleluya* (LMT'79) lub Hallelujah (LMT'32) 'Alleluja', *Fentikos* (LMT'79) lub *Pentecost* (LMT'32) 'Pięćdziesiątnica'.

W jednym przypadku przekład LMT'32 korzysta z ostatniej strategii przekładu obcego słownictwa, omija słowo 'Chrzcziciel' i tłumaczy 'Jan Chrzcziciel' jedynie jako *Yohanna*.

Przykład z Janem Chrzczicielem nie jest jedynym, w którym przekłady LMT'32 i LMT'79 różnią się od siebie. W LMT'32 na określenie 'Chrystusa' Bargery użył zapożyczenia *Krista*, tłumaczenie natomiast z 1979 roku posługuje się nieco zmienionym *Kirista*, jednak znacznie częściej, zwłaszcza w Ewangeliach, używa pochodzącego z muzułmańskiej terminologii leksemu *Almasihu*.

Problematyczne były także wyrazy 'biskup' i 'diakoni'. Pierwszy przekład Biblii właściwie ich nie tłumaczy, a wstawia w ich miejsce angielskie słowa *bishop* oraz *deacons*. Tłumacze w LMT'79 postanowili zastąpić zapożyczenie formą opisową odwołującą się do zapożyczenia i rodzimego wyrazu – 'biskup' to *mai kula da Ikilisiya* (dosł. 'opiekujący się Kościołem'), a 'diakon' to *masu hidimar Ikilisiya* (dosł. 'pomagający Kościołowi'). Podobnie wyraz 'Pascha' – został przetłumaczony w LMT'32 jako *Paska*, LMT'79 natomiast znowu posługuje się formą opisową *Idin Ketarewa*, które jest zestawieniem dwóch rodzimych słów *idi* 'święto' i *ketarewa* 'przejście'.

Czasami jednak proporcje odwracają się i to w przekładzie Bargery'ego znajdziemy więcej słów rodzimych. Sięga on do hausańskiego słowa *laifi* 'wina', tłumacząc leksem jako 'grzech', przy czym używa go na zmianę z arabską pożyczką *zanubi* 'grzech'. Kolejnym przykładem jest użycie słowa *Kabari* 'grób' dla oddania greckiego Hadesu¹¹, które funkcjonuje wymiennie z zapożyczeniem *Hades*. Bargery korzysta także z różnych zapożyczeń, aby przetłumaczyć słowo 'kapłan'. Kiedy w Piśmie Świętym jest mowa o 'najwyższym kapłanie', użyte jest pochodzące z arabskiego słowo *malam*, oznaczające w hausa 'muzułmańskiego nauczyciela'. Natomiast w *Liście do Hebrajczyków*,

chrześcijan, pisany jest wielką literą (por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2002).

¹¹ W polskich tłumaczeniach gr. *Hades* zostało oddane jako 'Otchłań' (por. np. *Pismo Święte...*).

kiedy tytuł kapłan odnosi się do Jezusa, spotkamy angielską pożyczkę *priest*. W LMT'79 'kapłan' zawsze będzie przetłumaczony jako *firist*, który to wyraz jest zaadaptowaną do hausa wersją *priest*.

Adaptacja zapożyczeń – zmiany ortograficzne, fonologiczne i morfonologiczne

Przedmiotem analizy jest adaptacja głównie zapożyczeń tzw. grecko-angielskich, ponieważ proces adaptacji pożyczek arabskich uważany jest za zakończony¹². Porównam zatem nowe zapożyczenia pod względem fonologicznym i morfonologicznym¹³, przyjrę się budowie sylaby oraz adaptacji pożyczek pod względem gramatycznym¹⁴.

W 1955 roku powstała komisja *The Hausa Language Board*, mająca na celu standaryzację języka hausa. Ustaliła ona nie tylko obowiązujące słownictwo, ale także zasady pisowni¹⁵. Stąd też nie powinien dziwić fakt, że szczególnie w ortografii znajdziemy znaczące różnice między LMT'32, która powstała przed standaryzacją, a wersją LMT'79, przetłumaczoną już po tym procesie. W przekładzie z 1932 roku można znaleźć niestandardowe zapisy fonemów np. *Alpha* (\geq Alfa LMT'79) 'Alfa'¹⁶, *cherubim* (\geq *kerubim* LMT'79) 'cherubin', *Hallelujah*¹⁷ (\geq *Halleluya* LMT'79) 'Alleluja'.

Problem pojawia się przy wyjaśnianiu obecności *p* w przypadku zapożyczeń *baptisma* 'chrzest' z LMT'32. W zasobie fonetycznym hausa fonem taki nie istnieje¹⁸ i w zapożyczeniach zazwyczaj prze-

¹² Por. H. Jungraithmayr, *op.cit.*, s. 176 i n.

¹³ Ciekawe byłoby zbadanie adaptacji nowych leksemów pod względem tonalnym, jednak żadne z tłumaczeń nie notuje tonów. Podobnie interesujące mogłoby być przyjrzenie się długim samogłoskom w zapożyczeniach, jednak w tym przypadku także jest to niemożliwe ze względu na brak notacji.

¹⁴ Adaptacja zapożyczeń pod względem gramatycznym polega na przykład na dodaniu prefiksu lub sufiksu rodzajowego czy klasowego: arabski: *qartas* \geq *tamasheq*: *tākarde* 'papier' (prefiks *ta-* jest wskaźnikiem rodzaju żeńskiego).

¹⁵ Por. H. Jungraithmayr, *op.cit.*, s. 175.

¹⁶ W wyrażeniu 'Ja jestem Alfa i Omega', Ap 21,6.

¹⁷ W hausa znak *j* czytamy jak polskie [ż].

¹⁸ Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 392. W pierwszym systemowym opisie języka hausa Hodge wyróżnia 29 fonemów, z czego 5 to samogłoski, do spółgłosek zalicza fonem /p/, np. *pilpilò* 'motyl', por. C.T. Hodge, *An Outline of Hausa Gram-*

chodzi w spółgłoskę *f* (np. *foolìyestàa* ≤ ang. *polyester* ‘poliester’). Jednak czy autor przekładu rzeczywiście świadomie użycie fonemu /p/, czy tylko pozostawił zapis zbliżony do oryginału? Inne przykłady *Pentecost* ‘Pięćdziesiątnica’ czy *bishop* ‘biskup’ sugerują, że w czasach pierwszego tłumaczenia Biblii nowe pożyczki nie zostały zaadaptowane do systemu fonologicznego hausa i pojawiająca się spółgłoska *p* nie była tylko kwestią ortografii. W LMT’79 możemy się już spotkać z przystosowanymi fonetycznie formami *baftisma* ‘chrzest’ i *Fentikos* ‘Pięćdziesiątnica’.

Ciekawe przejście fonetyczne można zaobserwować w przetłumaczonych leksemach ‘Szatan’. W LMT’32 mamy wersję *Shaitan*, natomiast w LMT’79 pojawi się *Szaidan*. Zmiana *t* w spółgłoskę glotalizowaną *d* jest bardzo nietypowa. W ogóle w zapożyczeniach bardzo rzadko spotykamy glotalizowane spółgłoski¹⁹.

Trudniejsze do analizy są zmiany samogłoskowe, ale możemy zauważyć pewne tendencje na przykładzie zapożyczeń w *Nowym Testamencie*. Pierwszą jest zmiana $e \geq i$, np.: *Pentecost* (LMT’32) ≥ *Fentikos* (LMT’79) ‘Pięćdziesiątnica’, *Ibelis* (LMT’32) ≥ *Ibilis* (LMT’79) ‘diabeł’. Z drugiej strony, w przypadku etnonimów i wyrazów oznaczających nazwy zawodów zachodzi odwrotna sytuacja $i \geq e$, np. *Ba-farisi* (LMT’32) ≥ *Bafarisiye* (LMT’79) ‘faryzeusz’, *Bayahudi* (LMT’32) ≥ *Bayahude* (LMT’79) ‘Żyd’. Choć obie samogłoski są akceptowane jako sufiksy dla tego rodzaju wyrazów, to jednak końcówki z *-i* są rzadsze²⁰, stąd zmiana ta wydaje się uzasadniona.

Zarówno palatalizacja, jak i labializacja są aktywnymi procesami zachodzącymi w morfonologii hausa. Palatalizacja dotyczy przekształceń spółgłosek /d/, /t/, /z/, /s/ oraz półsamogłoski /w/ przed morfemami rozpoczynającymi się od samogłosek *-e*, *-i*²¹. Już masowe zapożyczenia z arabskiego osłabiły ten proces i w rdzeniach pojawiają się sekwencje wymienionych spółgłosek z *i* oraz *e*, np. *sifirii* ‘zero,

mar, „Language. Journal of the Linguistics Society of America” 1947, t. 23, nr 4, suppl., s. 8.

¹⁹ W hausa występują trzy glotalizowane spółgłoski: *d*, *k*, *b*.

²⁰ Por. N. Pawlak, *Gramatyka języka hausa. Fonologia i Fonetyka. Morfologia*, Warszawa 1989, s. 149.

²¹ Np. *gadoo* ‘łóżko’ + *-aaCee* (pl.) ≥ **gadàadee* ≥ *gadàajee* ‘łóżka’; *kàazaa* ‘kura’ + *-ii* (pl.) ≥ **kàazii* ≥ *kàajii* ‘kury’; *bàraawòo* ‘złodziej’ + *-ii* (pl.) ≥ **bàràawii* ≥ *bàràayii* ‘złodzieje’. Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 416.

nic'²². Także w zapożyczeniach z angielskiego mamy tego typu przypadki, np. *wiilii* 'koło'. Dlatego też w biblijnych zapożyczeniach również spotkamy się z przykładami, w których proces labializacji nie zachodzi, np. *Ba-farisi* (LMT'32) lub *Bafarisiye* (LTM'79) 'Faryzeusz', *Lawi* (LMT'32) lub *Balawe* (LTM'79) 'Lewita'.

Zmiany w obrębie sylaby

W hausa mamy bardzo ograniczone możliwości budowania sylaby. Język ten nie toleruje zbitek spółgłoskowych w obrębie sylaby, stąd też może ona mieć jedynie budowę typu CV, CVV²³ lub CVC²⁴. Większość zapożyczanych do hausa wyrazów przechodzi proces rozbicia sylab, połączony z dodawaniem samogłosek, np. *sikwaasè* (CVC-CVV-CV) ≤ ang. *squash* [skwɒʃ] 'squash' lub odrzuceniem spółgłoski z oryginalnego wyrazu, np. *gwal* (CVC) ≤ ang. *gold* [gəʊld] 'złoto'.

Proces adaptacji zapożyczeń do hausańskich zasad dotyczących sylab możemy zaobserwować, przyglądając się niektórym leksemom, które zaczerpniemy z obu tłumaczeń. Jako pierwszy przykład posłuży użyty w LMT'32 leksem *Kristi* 'Chrystus', mający budowę CCVC-CV²⁵ ze zbitką spółgłoskową w nagłosie wyrazu. Ale już w następnym tłumaczeniu LMT'79 mamy w pełni zaadoptowany wyraz *Kirista* 'Chrystus', którego budowa CV-CVC-CV odpowiada zasadom języka hausa. W tym przypadku sylaba CCVC została rozbita na dwie sylaby CV-CVC za pomocą samogłoski *i*. W przypadku wyrazów oznaczających 'Pięćdziesiątnicę' widzimy adaptację poprzez odrzucenie ostatniej spółgłoski *Pentecost* CVC-CV-CVCC (LMT'32) ≥ *Fentikos* CVC-CV-CVC (LMT'79).

Nie wszystkie zapożyczenia przeszły pełny proces adaptacji w obrębie sylaby. W LMT'32 spotykamy leksem *priest* 'kapłan', mający

²² Por. M. Goerner, Y. Salman, *Arabic Loan Words in Hausa*, w: *Two Essays on Arabic Loan Word in Hausa*, red. M. Goerner, Y. Salman, P. Armitage, Zaria 1966, s. 7.

²³ VV oznacza w tym przypadku długą samogłoskę lub dyftongi *ai* i *au*, a nie sekwencję samogłosek, która w hausa jest niemożliwa.

²⁴ Por. N. Pawlak, *Gramatyka...*, s. 34.

²⁵ Ze względu na brak notacji długich samogłosek w tekście biblijnym zapisujemy wszystkie samogłoski jako krótkie.

dwie zbitki spółgłoskowe i budowę CCVCC²⁶. Jednak w kolejnym tłumaczeniu zostaje rozbita tylko jedna sekwencja spółgłosek, druga nie ulega zmianie i wyraz *firist* ‘kapłan’ przybiera budowę CV-CVCC.

W języku hausa mamy też inne ograniczenia dotyczące sylab w rodzimym słownictwie, które nie są przestrzegane w zapożyczeniach. Pierwszym z nich jest preferowanie sylab otwartych w wygłosie wyrazu²⁷. O ile akceptowane jest jeszcze zakończenie spółgłoską *-n* (*Shaitan* LMT’32, *Szaidan* LMT’79 ‘Szatan’) lub *-r* (*Kaisar* ‘Cesarz’)²⁸, to już inne spółgłoski są nietypowe, np. *Fentikos* (LTM’79) ‘Pięćdziesiątnica’, *kerubim* (LTM’79) ‘cherubin’. W innych zapożyczeniach problem ten jest rozwiązywany za pomocą dodania wygłosowej samogłoski, np. *baftisma* (LTM’79) ‘chrzest’ ≤ ang. *baptism* ‘chrzest’.

Ciekawymi przykładami są w tym kontekście pożyczki użyte do oddania słowa ‘Belzebub’. Autorzy przekładu z 1979 roku czerpią z greckiego oryginału (gr. *Beelzeboul*), dlatego mamy tam leksem *Ba'alzabul* ‘Belzebub’ zakończony spółgłoską *l*, która bardzo często w zapożyczeniach w pozycji wygłosowej wyrazu przechodzi w *r*²⁹. Tu jednak taka zmiana nie zaszła. We wcześniejszym przekładzie możemy zaobserwować inaczej brzmiącą pożyczkę *Ba'alazabuba* ‘Belzebub’, ponieważ Bargery wzoruje się nie na greckim oryginale, ale na łacińskim zapożyczeniu³⁰, dlatego wyraz kończy się spółgłoską *b*, do której dołączono samogłoskę *a*.

Inna reguła dotycząca sylab w hausa jest taka, że samogłoski *e* i *o* nie występują w sylabach zamkniętych wyrazów rodzimych. Reguła ta została mocno nadszarpnięta przez liczne zapożyczenia, które jej nie zachowują³¹. Także w biblijnych pożyczkach możemy spotkać tego typu przykłady: *bishop* (LMT’32) ‘biskup’, *Hades* ‘otchłań’.

²⁶ Prawdopodobne jest, że wyraz ten może mieć także budowę CCVVCC, ponieważ w angielskim słowie *priest* występuje długa samogłoska.

²⁷ Reguła ta łamana jest nie tylko w zapożyczeniach, ale także np. w ideofonach. Por. P.J. Jaggar, *Hausa*, Amsterdam, Philadelphia 2001, s. 22.

²⁸ Por. N. Pawlak, *Gramatyka...*, s. 23.

²⁹ Por. P.J. Jaggar, *op.cit.*, s. 22.

³⁰ Por. *Grecko-polski Nowy Testament wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1993, s. 159.

³¹ Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 320.

Adaptacja gramatyczna – tworzenie liczby mnogiej i słowotwórstwo

W języku hausa istnieje około 40 różnych formacji liczby mnogiej³², które badacze języka grupują w główne klasy, stosując różne kryteria klasyfikacji³³. Zapożyczone wyrazy zazwyczaj korzystają z jednej z tych formacji, jednak zdarza się i tak, że tłumacz biblijny posłuży się nieznaną językowi hausa formą. Przykładem tutaj mogą być leksemy *bishops* ‘biskupi’ i *deacons* ‘diakon’, które spotkamy w LMT’32. Sposób tworzenia liczby mnogiej jest tu zaczerpnięty z języka angielskiego i wyrażany jest przez sufiks *-s*. Nie dość, że ta formacja nie mieści się w hausańskich regułach tworzenia liczby mnogiej, to jeszcze powoduje powstanie wygłosowej zbitki spółgłoskowej, która, jak wyżej wspomniano, nie jest w hausa tolerowana, jednak rozbicie czy usunięcie ostatniej spółgłoski spowodowałoby cofnięcie celowego (zamierzonego przez tłumacza) wyrażenia mnogości.

Tłumaczenia Biblii różnią się zastosowaniem innych sufiksów liczby mnogiej dla leksemów oznaczających ‘Kościoł’. Bargery, aby stworzyć liczbę mnogą dla *Ekklesiya*, przyłącza do niego sufiks *-ai*³⁴, stąd mamy *Ekklesiyai* ‘Kościoły’. Ten typ liczby mnogiej zbudowany z przyrostka *-ai* jest często stosowany dla polisylabicznych wyrazów i zapożyczeń z języka arabskiego³⁵. Tłumacze drugiego przekładu postanowili użyć innego sufiksu *-oCi*³⁶, stąd mamy *Iklisiya* ‘Kościoł’ + *-oCi* ≥ *Iklisiyoyi* ‘Kościoły’. Sufiks ten jest obecnie najbardziej produktywny w procesie budowania liczby mnogiej wyrazów mających trzy sylaby lub więcej, stosowany jest także wraz z wieloma pożyczkami z języka angielskiego³⁷.

³² Por. P. J. Jaggar, *op.cit.*, s. 61.

³³ Według Newmana (por. P. Newman, *op.cit.*, s. 431) głównych klas liczby mnogiej jest 15, natomiast Jaggar (por. P.J. Jaggar, *op.cit.*, s. 63 i n.) wyróżnia ich 14.

³⁴ Przyłączenie sufiksu liczby mnogiej wiąże się zawsze ze zmianą tonalną wyrazu, jednak w przypadku, gdy tony nie są notowane, nie zaznaczam wzoru tonalnego w zestawieniu z sufiksem.

³⁵ Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 434.

³⁶ C oznacza ostatnią spółgłoskę z rdzenia leksemu, która jest kopiowana w sufiksie.

³⁷ Por. P. Newman, *op.cit.*, s. 432.

W przypadku słowotwórstwa, a konkretnie – przy tworzeniu etnonimów w LMT'32, mamy pewną niekonsekwencję. Etonimy oraz inne wyrazy wskazujące zawód, status społeczny przyłączają w hausa afiksy *ba-...-a* lub *ba-...-i* w liczbie pojedynczej³⁸. Bargery w niektórych zapożyczeniach używa prefiksu *ba-*, np. *Ba-yahudi* 'Żyd', w innych go pomija, np. *Lawi* 'Lewita'. Tłumaczenie z 1979 roku jest bardziej konsekwentne, np. *Bayahude* 'Żyd', *Balawe* 'Lewita'.

W 1932 roku Bargery ewidentnie nie miał pomysłu na tłumaczenie słowa 'Chrzciiciel' i po prostu pominął go w całym *Nowym Testamencie*. Czterdzieści pięć lat później spotykamy już leksem *Maibaftisma* 'Chrzciiciel', który zbudowany jest na bazie zapożyczenia *baftisma* 'chrzest', do którego dołączono prefiks *mai-* wskazujący na wykonawcę czynności.

Podsumowanie

Wszystkie wyżej wymienione przykłady zmian w zapożyczeniach miały pokazać, jak w ciągu czterdziestu pięciu lat, czyli w czasie między jednym tłumaczeniem a drugim, zmienił się język biblijny w hausa. Zmiany te dotyczą kluczowego dla zrozumienia chrześcijaństwa słownictwa. Pożycзки uległy przeobrażeniom nie tylko fonologicznym, ale także gramatycznym. Można przypuszczać, że proces pełnej adaptacji jeszcze się dla niektórych leksemów nie zakończył, na przykład leksem *firist* 'kapłan' wciąż ma zbitkę spółgłoskową w wygłosie. Niektóre z zapożyczeń już uległy zmianie, możemy spotkać w hausa zarówno wersję *Kirista*, jak i *Kiristi* 'Chrystus'. Zmiana końcówki z *-a* na *-i* może się utrwalić, gdyż na określenie 'chrześcijanina' stosuje się podobny termin – *kirista*, który różni się od biblijnego 'Chrystusa' zapisem małą literą.

Tłumaczenie *Pisma Świętego* z 1979 roku niewątpliwie wskazuje na obecność konkretnych tendencji w języku³⁹. Z niektórych pożyczek

³⁸ Por. N. Pawlak, *Gramatyka...*, s. 148 i n.

³⁹ Por. J. Kenny, *Kos na Labarin Ceto. Gidan mai Albarka Mukasa, Malumfashi* 1966. W tekście pojawiają się już zaadaptowane formy zapożyczeń, takie same jak w tłumaczeniu z 1979 roku, np. *firist* 'kapłan', *Shaidan* 'shatan'. Widoczne są przejściowe zmiany między LMT'32 a LMT'79, np. *Ikiliziya* 'Kościół' ze spółgłoską z zamiast *s* oraz *Maibabtisma* 'Chrzciiciel', gdzie zamiast *f* mamy jeszcze *b*.

użytych w LMT'32 w ogóle zrezygnowano. Na przykład zamiast pożyczki *bishop* 'biskup' wprowadzono formę opisową *mai kulla da Ikilisiya* 'biskup', mimo to leksem *bishop*⁴⁰ nadal funkcjonuje w hausa na określenie biskupa⁴¹. Być może to praktyka podyktowana względami praktycznymi – leksem jest po prostu krótszy od wersji zaproponowanej przez tłumaczy LMT'79. Powstają też nowe propozycje na określenie biskupa, np. *babban limamin Kirista* dosł. 'wielki przywódca kultu Chrystusa'⁴².

Jak wykazano wyżej, chrześcijańskie słownictwo w hausa nie jest jeszcze ustabilizowane. Pozostaje więc czekać, aż rodzimi użytkownicy sami wypracują „pasujące” im leksemy albo aż stosowna komisja ustali standardy. Pierwsza propozycja wydaje się jednak znacznie lepsza. Już raz próbowano, bez powodzenia, zastąpić zapożyczone z angielskiego słowo *Kirsimatì* (\leq ang. *Christmas* 'Boże Narodzenie') sztucznym terminem *Kisas*⁴³. Nie powinien więc dziwić fakt, że od roku 1979 nie powstały kolejne tłumaczenia Biblii. Co prawda, prace już się rozpoczęły, w 1996 roku wydano nawet dzieła św. Łukasza: *Ewangelię* i *Dzieje Apostolskie*, jednak od tamtego czasu nie pojawiły się żadne nowe tłumaczenia *Pisma* bądź jego fragmentów.

Adaptation of religious loanwords in Bible translations into Hausa

SUMMARY

There are two Bible translations into Hausa, one of the most important African languages. In both of them the translators had to use loanwords, because they couldn't find appropriate words in indigenous vocabulary to translate some religious terms. In this paper I've compared borrowings from both

⁴⁰ Mimo iż leksem zapisywany jest z samogłoską *p*, wydaje się możliwe, że wymawia się ją jako *f*, które w hausa jest dwuwargowe i bardzo podobne do angielskiego czy polskiego *p*. Być może zapis **bishof* to wyłącznie kwestia czasu.

⁴¹ Por. K. Hodge, *Almasihu a Cikin Ka. Gabatarwa Zuwa Sabon Alkwari da kuma Rayuwar Kirista*, b.m., 2008, s. 56.

⁴² N. Awde, *Hausa – English, English – Hausa Dictionary*, New York 1996, s. 198.

⁴³ Por. H. Jungraithmayr, *op.cit.*, s. 176 i n.

New Testaments and searched if the translations are correspondent. I've also examined adaptation of the religious loanwords into Hausa phonological and grammatical system. There are some serious changes between the first and the second translation in phonological and syllabic structure, e.g. Pentecost (from the first translation) ≥ Fentikos (in the second) 'Pentecost'. This example shows that *p* turned into *f*, and *e* into *i* (*c* ≥ *k* is only orthographic change), also syllabic structure changed from CVC.CV.CVCC into CVC.CV.CVC due to the loss of the last consonant. Those changes were forced by some strict grammatical rules in Hausa. Some modifications were also made with plural forms, in the first translation we may see word Ekklesiyai 'Churches' with -ai suffix, but in the second translation the same word (only changed phonologically) hires another plural suffix – Ikilisiyoyi 'Churches'. During 45 years between both translations lot of loanwords were adapted or changed but still till today some are not fully adjusted to Hausa, e.g. firist 'priest' with consonant cluster in final position.

Key words: Hausa language, Loanwords, Bible translation, African linguistics.

O Autorce

Małgorzata Madej – magister teologii i kulturoznawstwa (w zakresie afrykanistyki), doktorantka na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

E-mail: mbogusiak@tlen.pl